

Nachtvlinders: zeldzaam of niet goed gezocht?

Tekst: Jeroen Voogd,
Dick Groenendijk
De Vlinderstichting
& Willem Ellis
Werkgroep
Vlinderfaunistiek

In Vlinders wordt de laatste jaren regelmatig aandacht besteed aan nachtvlinders. Tot nu toe ging het vooral om de biologie en de ecologie van bepaalde soorten. Maar wat weten we eigenlijk over het voorkomen van nachtvlinders in Nederland? Hoe moet je bijvoorbeeld het verspreidingsbeeld interpreteren dat getoond wordt op de verspreidingskaartjes van Vlindernet, een website van De Vlinderstichting. En hoe moet je een kwalificatie als 'zeldzaam' interpreteren? Is dat voor elke soort hetzelfde? En kunnen we sowieso met zekerheid iets zeggen over de zeldzaamheid van een soort?

Opnieuw een onderwerp waar meer over te vertellen is dan de ruimte toelaat. Maar omdat er geregeld discussie is of een soort nu zeldzaam is of juist niet en omdat het vaak voorkomt dat de verspreidingskaartjes van Vlindernet niet matchen met de ervaring van specialisten, is het goed om een aantal zaken eens op een rijtje te zetten.

Waarnemingen en waarnemers

De verspreidingskaartjes van Vlindernet zijn een vereenvoudigde grafische weergave van de geregistreerde waarnemingen van een soort. Wat niet geregistreerd is, kan ook niet afgebeeld worden. De kaartjes zijn niets meer dan een weergave van wat er in 'Noctua', het nachtvlinderbestand van De Vlinderstichting en de Werkgroep Vlinderfaunistiek (WVF), is opgenomen. Het valt daarom niet uit te sluiten dat een soort toch wel voorkomt op een plek waar (nog) geen stip op het kaartje staat.

Los van het feit dat niet alle waarnemingen van

Legenda

- De Vlinderstichting / WVF
- Waarneming.nl

Figuur 1: waarnemingen van de paardenbloemspanner (*Idaea seriata*) zoals gepresenteerd op Vlindernet (periode 1980-2005: roze vierkantjes) en zoals weergegeven via waarneming.nl (periode 2001-2007: gestreepte vierkantjes). Duidelijk is dat de soort op een aantal nieuwe plekken is waargenomen.

nachtvlinders geregistreerd zijn (niet iedereen die nachtvlinders ziet, geeft die gegevens door aan De Vlinderstichting of de WVF), is ook de groep nachtvlinderwaarnemers gering, zeker in vergelijking met bijvoorbeeld het aantal vogelaars. Er zijn twee redenen aan te wijzen die er voor zorgden dat nachtvlinders lange tijd weinig toegankelijk waren voor het grote publiek. Ten eerste werden nachtvlinders tot voor kort beschouwd als moeilijk determineerbaar en werk voor specialisten. In de tweede plaats was er geen goede en complete Nederlandstalige literatuur beschikbaar waarin alle inheemse nachtvlinders beschreven en afgebeeld zijn en die was afgestemd op de Nederlandse situatie.

Eindelijk: een Nederlandstalige determinatiegids

Met de komst van de determinatiegids 'Nachtvlinders' in augustus 2006 is in dat laatste punt verandering gekomen. Het is na één jaar al merkbaar dat deze gids ertoe bijdraagt dat nachtvlinders door steeds meer mensen bekeken worden. Dat blijkt onder andere uit de toename van het aantal waarnemingen dat gedaan wordt. Dit is goed zichtbaar op de websites Waarneming.nl en Landkaartje (www.vlindernet.nl/landkaartje), waar de waarnemingen direct zichtbaar zijn en waarbij voor de

Moths: really rare or just missed?

The knowledge on the occurrence of moths in the Netherlands is growing but far from complete. Since the publication of the Dutch field guide in 2006, identification is much easier and moths are increasing in popularity. There have been many new records of species, and distribution patterns are becoming clearer and clearer. However, the interpretation of the so-called white areas on a species distribution map is still problematic. These areas lack records. Why? Is the species really absent or is the wrong method being used to detect them? Examples illustrate the problems of detection of certain species, and the consequences for mapping. To improve the quality of the distribution data, we strongly recommend using different techniques for obtaining a total spectrum of the moth species in an area. Moreover, all moth records should be sent into the National Recording Scheme, that is, the common ones as well.

determinatie vaak gerefereerd wordt aan de nachtvlinder-gids. In veel gevallen gaat het om een losse waarneming van een nachtvlinder die toevallig waargenomen werd. Er zijn echter ook steeds meer mensen, die met een val of een andere lichtopstelling werken en op die manier nachtvlinders inventariseren.

Determineren

Van de gedachte dat nachtvlinders moeilijk determineerbaar zijn en werk voor specialisten, komt men de laatste tijd steeds meer terug. Natuurlijk is het niet zo dat nachtvlinders determineren gemakkelijk is. Maar naast een klein deel lastig determineerbare soorten, is het overgrote deel van de soorten toch prima op naam te brengen. Bovendien zie je dat er tegenwoordig op het internet steeds meer forums zijn waar mensen foto's kunnen uploaden van nachtvlinders, die dan door andere gebruikers gedetermineerd en becommentarieerd kunnen worden. De opkomst van digitale camera's werpt op dit punt duidelijk zijn vruchten af, want steeds meer waarnemingen worden ondersteund met een foto. Gelukkig zijn veel (maar zeker niet alle!) soorten prima vanaf een foto te determineren. Dankzij de forums en de controle van waarnemingen door diverse instanties wordt de betrouwbaarheid van waarnemingen groter.

Meer aandacht – meer waarnemingen

Met het toenemen van de aandacht voor nachtvlinders, stijgt ook het aantal waarnemingen. Het is opmerkelijk van hoeveel soorten er in korte tijd nieuwe vindplaatsen zijn vastgesteld. Nieuw is in dit geval een relatief begrip. Op bijgaand kaartje (figuur 1) bijvoorbeeld staan de waarnemingen van de paardenbloemspanner (*Idea seriata*). Deels is het de weerslag van het kaartje zoals gepresenteerd op Vlindernet (periode 1980-2005), maar ook zijn de waarnemingen weergegeven die via waarneming.nl (periode 2001-2007) zijn doorgegeven. Duidelijk is dat de soort op een aantal nieuwe plekken is waargenomen. Dit kan betekenen dat de soort de laatste jaren talrijker aan het worden is en dus op meer plaatsen gevonden wordt. Het kan echter ook zo zijn dat we deze toename van vindplaatsen moeten verklaren uit het feit dat er op steeds meer plekken gekeken wordt en dat op die manier de verspreiding beter in kaart wordt gebracht. Witte plekken zijn niet altijd even 'wit'. Een witte plek kan betekenen dat er ter plaatse niet of nauwelijks waarnemingen zijn gedaan (een saaie polder, industriegebied, de Fries-Groningse kleigebieden). Zo'n witte plek leert je eigenlijk niets. Maar het kan ook zijn dat een soort in een bepaald gebied niet is waargenomen, terwijl dat terrein juist heel intensief is onderzocht; het ter plaatse ontbreken van die soort is dan met enige mate van zekerheid vastgesteld. Het is ook mogelijk dat een witte plek op de kaart betekent dat er op die plek voor een bepaalde soort niet de juiste inventarisatiemethode is gebruikt. Vooral op dat laatste aspect, dat niet alleen van invloed is op het verspreidingsbeeld van een soort, maar ook op de mate van zeldzaamheid of 'gewoonheid', willen we graag nog wat dieper ingaan.

Jeroen Voord

Foto 1. Een alternatieve methode om vlinders te kijken is het gebruik van smeef of stroop. Meestal levert deze methode veel soorten uit de familie van de uilen (*Noctuidae*), zoals hier een huismoeder (*Noctua pronuba*). Niet zelden zijn dat andere soorten dan die waargenomen worden bij een lichtopstelling.

Werken met licht

De meeste nachtvlinders zijn vooral 's nachts actief en het waarnemen van nachtvlinders vergt daardoor speciale inventarisatietechnieken. Veel nachtvlinders komen op lichtbronnen af. Nachtvlinderaars werken dan ook met allerlei opstellingen met speciale lampen die veel UV-licht uitstralen en vangen op die manier veel nachtvlinders. Veel waarnemingen betreffen ook vlinders die door mensen op verlichte ramen of bij buitenlampen aangetroffen worden. Steeds meer mensen plaatsen ook een speciale nachtvlinderdial in de tuin en inventariseren op die manier de aanwezige nachtvlinders. Bijna altijd zijn de resultaten heel verrassend. Hoewel veel nachtvlinders goed op licht afkomen is er ook een behoorlijk aantal soorten, die dat niet of nauwelijks doen. Een ander probleem met licht is dat sommige soorten alleen heel vroeg of juist heel laat in de nacht op licht afkomen. Als je de lamp laat aanzet of als je als waarnemer juist vroeg stopt, kun je deze soorten dus gemakkelijk missen. Inventarisatie met

Jeroen Voord

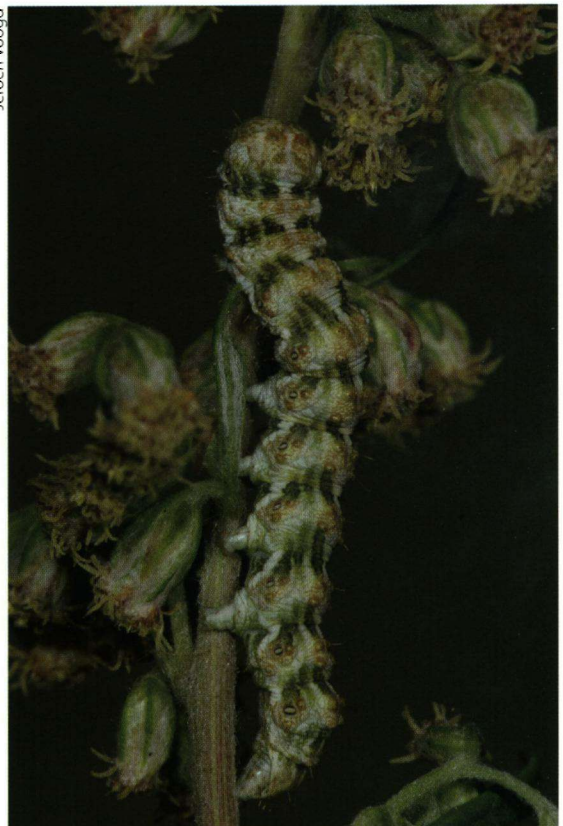

Foto 2. De absintmonnik (*Cucullia absinthii*) is gemakkelijker als rups te inventariseren dan als vlinder.

licht levert dan ook nooit een compleet beeld op van alle soorten, die in een bepaald gebied voorkomen. Door alleen met licht te inventariseren kunnen bepaalde soorten zeldzaam lijken, terwijl ze dat in werkelijkheid misschien niet zijn. Post (2006) illustreert bijvoorbeeld aan de hand van een onderzoek naar de heidewortelboorder (*Phymatopus hecta*) in Noord-Brabant, hoe deze soort door veel vlinderaars over het hoofd wordt gezien en hoe de zeldzaamheid van deze soort in het verleden is overschat. De vraag of dit alleen voor het onderzochte Noord-Brabant geldt of ook voor andere delen van het verspreidingsgebied, kan door gericht onderzoek verder beantwoord worden. In het specifieke geval van de heidewortelboorder lijkt dat inderdaad het geval te zijn.

Scheve aandachtsverdeling

De aandacht van (nacht)vlinderaars gaat vooral uit naar de vlinder zelf. Het nadeel is dat veel nachtvlinders een relatief korte vliegtijd kennen en dat de piek van de vliegtijd ook nog eens van jaar tot jaar kan verschuiven. Er is dus een reële kans dat een soort die ergens voorkomt toch gemist wordt, zeker wanneer je je realiseert dat er soorten zijn die niet of nauwelijks op licht afkomen. Een alternatieve methode is dan het gebruik van smeer of stroop. Bij 'stropen' smeert je een mengsel van suiker- of appelstroop met wat alcohol op bomen om vlinders te lokken (foto 1). Als het donker is, kun je de smeer-plekken met een zaklantaarn aflopen en de vlinders bekijken. Meestal levert deze methode veel soorten uit de familie van de uilen (*Noctuidae*) op en niet zelden zijn dat andere soorten dan die waargenomen worden bij een lichtopstelling.

Een aantal soorten die slecht op zowel licht als smeer afkomen, kunnen vaak gemakkelijker worden waargenomen door gericht naar rupsen te zoeken. Weidemann & Köhler (1996) geven enkele voorbeelden van soorten die het beste als rups waargenomen kunnen worden en waarbij het gericht zoeken naar rupsen geleid heeft tot

Aan de slag met het waarnemen van nachtvlinders?

Bij entomologiespecialzaak Vermandel (www.vermandel.com) zijn allerhande spullen, die nodig zijn om nachtvlinders te inventariseren, uit voorraad leverbaar. Determinatieliteratuur is hier eveneens te verkrijgen. Ook bij Meijs Natuurboeken (www.meijsnatuurboeken.com) is een uitgebreide sortering determinatieboeken te verkrijgen. De meest bruikbare determinatiegids op dit moment is de in 2006 bij Tirion verschenen veldgids 'Nachtvlinders'. Voor rupsen is er helaas nog geen goed Nederlands-talig alternatief voorhanden.

Voor het online doorgeven van waarnemingen kunt u terecht op www.vlindernet.nl/landkaartje en op www.waarneming.nl. Overigens voldoet het ook nog steeds om zelf een Excelbestand bij te houden of op papier de waarnemingen door te geven. Wilt u (nog) niet zelf aan de slag met nachtvlinders, maar wel een keer kennis maken met deze interessante insectengroep? Dat kan tijdens het jaarlijkse evenement van de Nationale Nachtvlindernacht (in 2008 op vrijdag 29 augustus). Er worden dan ruim 100 nachtvlinderexcursies door het hele land georganiseerd (zie voor meer informatie www.vlinderstichting.nl/nachtvlindernacht).

een ander beeld over de verspreiding van een soort. Een bijkomstig voordeel is dat rupsen, in tegenstelling tot vlinders, ook bij ongunstig nachtvlinderweer te vinden zijn en dat het rupsstadium bij veel soorten langer duurt dan de periode waarin de soort als vlinder aanwezig is. Een soort waarvan de rupsen veel worden gezien terwijl de vlinders relatief weinig waargenomen worden, is de heideringelrups (*Malacosoma castrensis*). Hetzelfde geldt voor een soort als de absintmonnik (*Cucullia absinthii*; zie foto 2). Zelf hebben wij de vlinder van het grijs weeskind (*Minucia lunaris*) nog nooit op licht gehad gedurende de drie jaar dat wij met licht een bepaald gebied op de Veluwe inventariseren. De soort zit er echter wel en plant zich ook nog eens succesvol voort, getuige de jaarlijkse waarnemingen van meerdere rupsen op dezelfde locatie (foto 3).

Andere technieken

Soms vormen sporen een aanwijzing dat een bepaalde vlinder ergens voorkomt. De hoornaarvlinder (*Sesia apiformis*) wordt als imago relatief weinig waargenomen. Het gericht zoeken naar de uitkruip-openingen aan de voet van populieren toont echter aan dat deze vlinder toch op veel plaatsen voorkomt (foto 4). De rupsen van deze soort leven onder de schors en in wortels van voornamelijk populieren en verpoppen zich ook in het hout. Voor het uitkomen van de vlinder maken de rupsen een opening die afgedicht wordt. De pop kan zich bewegen en opent deze voorgeprepareerde opening door druk uit te oefenen. Deze uitkruipopeningen zijn lange tijd zichtbaar, gemakkelijk te vinden en goed herkenbaar. Ze bevinden zich ongeveer 10 cm boven maaiveldhoogte en zijn ongeveer 1 cm in diameter. Vanaf half juni tot begin juli maak je 's ochtends ook kans om een net uitgekomen hoornaarvlinder tegen te komen. Populieren

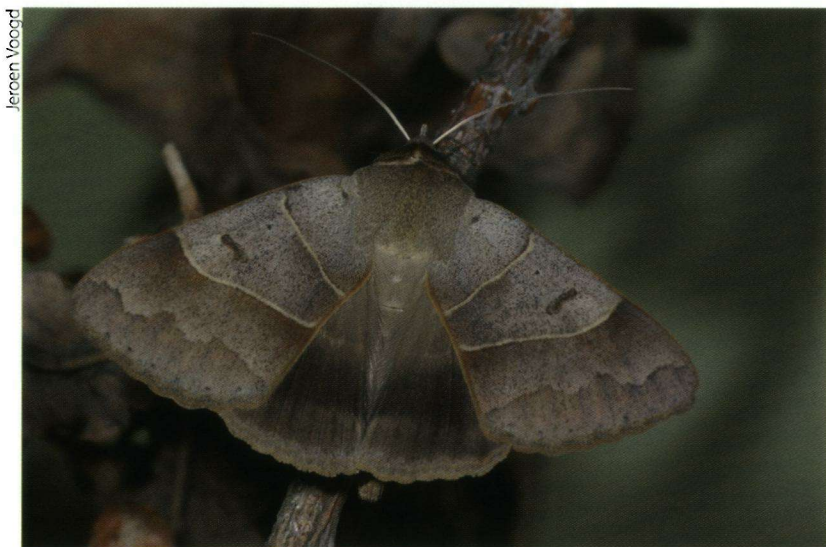

Foto 3. Het grijs weeskind (*Minucia lunaris*) is niet waargenomen gedurende een drie jaar durende inventarisatie met licht in een bepaald gebied op de Veluwe. De soort zit er echter wel en plant zich ook nog eens succesvol voort, getuige de jaarlijkse waarnemingen van meerdere rupsen op dezelfde locatie.

Foto 4: Uitkruipopeningen van de hoornaarvlinder (*Sesia apiformis*) op de stam van een populier.

met een diameter vanaf 20 cm lijken de voorkeur te genieten.

De hoornaarvlinder behoort tot de familie van de wespvlinders en in zijn algemeenheid geldt dat deze familie lastig is te inventariseren. Voor deze soorten wordt dan vaak gebruik gemaakt van feromonen om te kijken of de soort in een bepaald gebied aanwezig is. Feromonen worden in de regel afgegeven door het vrouwtje en zijn bedoeld om een mannetje te lokken (maar andersom komt ook voor!). Niet alleen wespvlinders, maar heel veel andere soorten vlinders gebruiken feromonen om elkaar te vinden. Het gebruik van feromonen kan dus ook een methode zijn om moeilijk te inventariseren vlinders in kaart te brengen. Het nadeel is dat het erg soortspecifiek is: met een feromoon kun je meestal slechts de aanwezigheid van één soort vaststellen. Het voordeel is dat als de soort op de plek en datum van gebruik in het veld inderdaad aanwezig is, deze met feromonen ook vrijwel zeker wordt waargenomen. Voor veel soorten zijn kunstmatige feromonen in de handel te verkrijgen. De methode werkt ook door een uit kweek verkregen vers vrouwtje in een open kooitje buiten te plaatsen (foto 5).

Zeldzaamheid

Uit bovenstaande blijkt dat de manier van kijken naar nachtvinders kan bepalen welke soorten gezien worden en welke soorten gemist worden. Indirect heeft de manier waarop we als waarnemers nachtvinders inventariseren dus ook invloed op de mate van zeldzaamheid, die aan sommige soorten wordt toegekend. Er is daardoor een aantal soorten waarbij de term zeldzaam waarschijnlijk vooral iets zegt over de manier van inventariseren, met als consequentie dat de soort weinig gezien wordt. Dit betekent dat we voor sommige soorten onze zoekmethodes moeten aanpassen om de werkelijke verspreiding en zeldzaamheid te achterhalen. Om het niet bij deze constatering te laten, zullen we in een volgende aflevering van Vlinders een aantal manieren bespreken waarop bijvoorbeeld het beste naar rupsen gezocht kan worden.

Een andere moeilijkheid bij de beoordeling van de term zeldzaamheid is dat sommige soorten gebonden zijn aan bepaalde leefgebieden of streken. Buiten die leefgebieden of streken worden deze soorten zelden aangetroffen, maar daarbinnen kunnen ze talrijk zijn. Op landelijke schaal is de term zeldzaam dan op zijn plaats, maar

lokaal kan het dan dus een talrijke soort zijn. Omdat nog niet voor iedere nachtvinder precies duidelijk is hoe de situatie zit, kan er in de omschrijving van de zeldzaamheid gemakkelijk een 'mismatch' optreden tussen hoe verschillende waarnemers bekend zijn met een soort en hoe de zeldzaamheid op dit moment in de nachtvlinder-gids of op Vlindernet wordt omschreven.

Ga op zoek en geef uw waarnemingen door!

Hoewel we hebben gezien dat de kennis over het voorkomen van nachtvinders de laatste jaren duidelijk aan het toenemen is, blijven er over de verspreiding en de zeldzaamheid van sommige soorten toch nog vragen bestaan. Overigens is dit een van de aspecten die het bezig zijn met nachtvinders zo interessant maken. Er valt immers nog veel te ontdekken, niet alleen op het gebied van de biologie en de ecologie maar ook 'gewoon' op het gebied van verspreiding en zeldzaamheid. Gericht zoeken aan de hand van de juiste inventarisatiemethode per soort, kan helpen om de verspreiding steeds beter in beeld te brengen en een betrouwbaar oordeel te geven over de zeldzaamheid van een soort. We zijn daarbij ook afhankelijk van u als waarnemer. Hoe meer gegevens wij hebben, hoe beter we iets betrouwbaars kunnen zeggen over de verspreiding en de zeldzaamheid van de Nederlandse nachtvinders. Dus: geef uw waarnemingen (ook van de gewone soorten) door!

Literatuur

- Post, F. (2006).
De heidewortelboorder
Phymatopus hecta in verzuurde bossen in zuid-Nederland (Lepidoptera: Hepialidae).
Nederlandse Faunistische Mededelingen 24: 13-20.
- Weidemann, H.J. & J. Köhler (1996).
Nachtfalter, Spinner und Schwärmer.
Naturbuch-Verlag, Augsburg.

Foto 5. Een vrouwtje van de kleine beer (*Phragmatobia fuliginosa*) met geopende geurklier. Hierdoor verspreidt de vlinder feromonen waardoor mannetjes over grote afstanden in staat zijn om het vrouwtje te lokaliseren.